

УДК 343.915

Валентин Коваленко
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України
orcid.org/0000-0002-2041-250X

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ

<http://doi.org/10.23939/law2020.26.247>

© Коваленко В., 2020

Здійснено комплексний аналіз корупційної злочинності, визначено особливості її запобігання. Розглянуто корупційну злочинність як об'єкт кримінологічної характеристики та проаналізовано її віктимологічні ознаки. Визначено особливості діяльності спеціалізованих суб'єктів запобігання корупційній злочинності. Обґрунтовано науково-теоретичні висновки та практичні пропозиції, спрямовані на вдосконалення віктимологічного запобігання корупційній злочинності.

Ключові слова: жертва; потерпілий; віктимологія; віктимність; віктимізація; механізм вчинення злочину; корупція; віктимологічне запобігання злочинам.

Постановка проблеми. Прискорення процесів європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику не лише сучасних форм і методів протидії злочинності, а й визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Реальні демократичні перетворення є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

На розвиток українського суспільства у XXI ст. впливають декілька груп чинників, зокрема наслідки демонтажу моделі розвитку країни, яка призвела до зростання соціальної незахищеності, втрати ціннісних орієнтирів, різкого зниження рівня життя, збільшення маргінальної маси за рахунок безробітних, безхатченків та інших категорій населення, які перебувають за межею бідності; складна соціально-політична ситуація (військові дії у східних областях, покращення технічної оснащеності злочинців, зростання рівня нетерпимості, девальвація морально-правових цінностей); вплив тенденцій глобалізованого світу (аномізація суспільства на рівні глибинних параметрів існування та відтворення соціуму; посилення міграційних процесів та позицій транснаціональної організованої злочинності) разом створюють підґрунтя для виникнення нових типів кримінальних загроз для населення і, відповідно, сприяють його інтенсивній віктимізації [9, с. 10].

Зазначене свідчить про низький рівень ефективності превентивних заходів у сфері протидії злочинності. Пошук нових (альтернативних) методів запобігання злочинам усе частіше орієнтує кримінологів на проблеми жертви суспільно небезпечних діянь, чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів.

Окремі аспекти поведінки жертви злочинів, її правового захисту, заходи віктимологічного запобігання висвітлювали представники української (В. В. Голина, Б. М. Головін, О. М. Джуца, В. О. Туляков), радянської та російської (К. В. Вишневецький, В. І. Задорожний, Д. В. Рівман, В. Я. Рибальська, В. І. Полубинський, В. С. Устинов, Л. В. Франк), західноєвропейської (М. Вольфганг, Р. Гассер, І. Маттес, Х. Нагель, Б. Станков, А. Фаттах, Б. Холіст, Г. Шнайдер), американської (Ф. Вертхам, К. Сйкбері, Є. Кормен, Т. Кук, Р. Мертон, Т. Тайлер, Дж. Фарелл, Ж. Флеммінг) віктимологічних наукових шкіл.

Водночас низка питань визначення характеру і змісту віктимологічного запобігання корупційним злочинам в Україні залишається невирішеною, а в кримінологічній науці не сформовано цілісного уявлення про специфічні напрями комплексного використання органами влади та інституціями громадянського суспільства засобів і методів віктимологічного характеру.

Виклад основного матеріалу. Про масштаби і всевладдя корупції свідчить формування в державі витончених корумпованих систем та використання схем. Ті самі корупціонери вчиняють корумповані дії, об'єднуючись у злочинні співтовариства, що утворюють корупційні мережі. Саме корупційні схеми є основним і найдієвішим інструментом корупційних обробок. Діяльність корупційних мереж виявляється у формуванні взаємозв'язків і взаємозалежностей між чиновниками по вертикалі управління, а також по горизонталі, на різних рівнях управління між різними відомствами й структурами. Ці взаємозв'язки та взаємозалежності спрямовані на систематичне вчинення корупційних обробок, як правило, з метою особистого збагачення, розподілу бюджетних коштів на користь структур, що входять до корупційної складової з метою отримання конкретних переваг фінансово-кредитними та комерційними структурами, які також належать до цієї мережі. Керівниками корупційних мереж є переважно провідні українські чиновники і навіть політики [1, с. 126].

Як явище корупція проявляється в безлічі корупційних злочинів. Корупція – відносно масове соціальне явище, що історично склалося в тій чи іншій країні. Державні службовці використовують своє посадове (службове) становище, авторитет обійманої посади з корисливою метою або для особистого збагачення. У низці документів ООН про міжнародну протидію корупції надано визначення цього явища.

Корумповані мережі тісно пов'язані з організованою злочинністю [2, с. 198]. Ресурси, отримані в результаті експорту металів, функціонування транспорту, зв'язку, енергетики, лісового господарства, оптової торгівлі і фінансування військових замовлень Збройних Сил тощо розподіляються за схемами корупційних мереж.

До складу корупційних мереж належать:

- комерційні та фінансові структури, що реалізують одержані вигоди, доходи, пільги;
- державні службовці, які забезпечують відповідні рішення;
- силове прикриття (кришування) з боку корумпованих працівників органів МВС [3, с. 39], СБУ [4, с. 13], прокуратури, фіскальної і фінансової служби та інших силових відомств.

На вищому рівні розробляються схеми проведення спеціальних операцій, для чого проводяться спільні наради, як напівлегальні, так і нелегальні. Найбільші корупційні мережі належать Міністерству фінансів, Міністерству економіки, Мін'юсту, Фіскальній службі, судам [5, с. 17]. У судах усіх рівнів, кримінальних і загальної юрисдикції – діють стандартні, всім відомі розцінки на виконання тих чи інших дій, прийняття тих чи інших рішень. Особливо корумповані господарські суди. Корумповані мережі найбільш виявляються у сфері будівництва й реконструкції будівель і споруд, приватної, зарубіжної фінансової та матеріальної допомоги. Мережі формуються навколо всіх українських природних монополій (зокрема Нафтогазу України і Міністерства інфраструктури).

Унаслідок побудови потужних корупційних мереж на високому і “найвищому” рівнях “низова корупція” виявилася відірваною від них і продовжує існувати за рахунок поборів з

населення. Українська корупція все більше “світлішає”, тобто набуває форм повсякденної, звичайної справи. Зростає толерантність щодо неї [6, с. 19]. За даними опитування, проведеного у 2015 році газетою “Економічна правда”, на питання: “Чи доводилося Вам давати хабар? (якщо були відповідні умови)” респонденти відповіли таким чином: при влаштуванні на роботу – 60 % бізнесменів; 40 % – службовців; при влаштуванні дитини до школи – 50 % бізнесменів; 50 % – службовців; при вступі до інституту – відповідно 70 і 60 %; під час перебування в лікарні – 82 і 35 %; у військоматі з приводу призову в армію – 75 і 60 %; у разі притягнення до кримінальної відповідальності – 80 і 70 %; при отриманні квартири, житла – 60 і 40 %; при реєстрації або продовженні реєстрації фірми – 88 і 46 %; під час розмитнення вантажів – 97 і 42 %; при отриманні водійських посвідчень, реєстрації автомобіля, проходженні техогляду – 81 і 66 % [7].

Головними причинами (факторами) мережевої корупції є:

– давня українська традиція: “Ти – мені, я – тобі”, “Руки для того, щоб брати”, “Рука руку мие” та ін.;

– значною мірою збереження і відновлення в новій системі влади своїх позицій колишньою корумпованою “номенклатурою”, яка привнесла до неї свої правила (традиції);

– номенклатурна приватизація, що слугує економічною основою як “білокомірцевої” злочинності загалом, так і корупції зокрема;

– вкрай низька офіційна зарплата державних службовців, працівників правоохоронних органів, що сприяє моральному виправданню хабарництва;

– корумпування здебільшого вищих ешелонів влади;

– успішне використання організованою злочинністю хабарів, підкупу для забезпечення своєї безпеки [3, с. 38–39].

Отже, до антикорупційних заходів мають належати такі:

– обмеження влади і свавілля бюрократії – скорочення обсягу управлінських рішень, що залежать від розсуду державного службовця (чиновника);

– підвищення незалежності бізнесу та громадян – різке скорочення прав державних службовців щодо “регулювання” економіки, освіти і науки;

– формування громадянського суспільства;

– зменшення “забороненої нормативної бази”;

– кількісне скорочення управлінського апарату, передусім з паралельними функціями;

– підвищення оплати праці державних службовців і водночас вимог до них;

– забезпечення реальної відповідальності державних службовців за правопорушення та злочини на службі;

– підвищення престижу суду (суддів) і забезпечення їх незалежності шляхом виборності;

– прозорість і незаангажованість діяльності депутатського корпусу, державних службовців для громадськості, населення, засобів масових інформацій;

– наявність реальної, а не декларативної політичної волі щодо проведення антикорупційних заходів.

Це лише приблизний, далеко не повний перелік заходів боротьби з корупційною мережею. Важливо зазначити, що ці та інші заходи не повинні зводитися до боротьби тільки силами правоохоронних органів. Сьогодні на цьому напрямі мають бути зосереджені усі здорові сили суспільства і, насамперед, громадських активістів. І ці заходи далеко не завжди залежать від кількості створених Антикорупційних бюро, комітетів, комісій. Наприклад, в Індії для боротьби з корупцією створено “Народний контроль” – громадський рух проти корупції, до якого входять десятки тисяч простих громадян, а також введено в обіг грошову купюру номіналом “0” рупій [8].

Основою для боротьби з корупцією має стати народний контроль та незаангажована преса, громадський рух проти корупції. Головний успіх антикорупційних розслідувань сьогодні лягає на плечі громадських об’єднань на кшталт: “Україна проти корупції”, “Громадський правочин” та ін.

Віктимологічне моделювання корупції – відносно новий напрям кримінології та віктимології, спрямований на створення моделей віктимності жертв корупційних злочинів з метою вироблення заходів з надання своєчасної віктимологічної допомоги жертвам корупції [9; 15, с. 324].

Сьогодні віктимологічна модель корупції виглядає таким чином. Це заохочення громадянами та представниками юридичних осіб використання уповноваженими особами свого службового становища (статусу) і посадових повноважень для незаконного отримання матеріальних благ і переваг. При вчиненні корупційного злочину може йтися про так звані двосторонні угоди, під час яких “покупець” отримує можливість використовувати державну структуру для своєї мети, а чиновник “продає” свої службові повноваження, послуги громадянам або представникам приватного бізнесу [10].

Часом чиновники в нашій країні “продаються” за регулярно одержувану винагороду як зарплату, не припускаючи, яке завдання і коли саме доведеться виконати. Такі випадки характерні для організованої злочинності, лідери якої “заручаються підтримкою” представників влади, управління та правоохоронних органів.

Водночас успішно існує і “споконвічна” форма корупції. Йдеться про епізодичні побори посадових осіб за виконання конкретних послуг на користь зацікавлених у них громадян і підприємців.

У зв'язку з цим важко визначити точне коло жертв корупційних оброудок, і тому необхідне віктимологічне моделювання корупції.

Модель корупційної віктимності можна визначити як потенційну здатність громадянина або представника приватного бізнесу стати жертвою корупційного злочину відповідно до певних особистісних властивостей або віктимогенних обставин.

Віктимологічна допомога жертвам корупції – це заходи, які здійснюють міжнародні, державні й недержавні структури щодо надання правової та психологічної підтримки жертвам корупції.

Як явище корупція виявляється в безлічі корупційних злочинів. Корупційна злочинність є кримінологічною категорією, що являє собою сукупність злочинів, які безпосередньо зазіхають на інтереси державної влади та публічної служби, учинених публічними особами, що виражаються в незаконному отриманні ними матеріальних благ і переваг, а також наданні ними таких благ і переваг.

Оскільки віктимологія вивчає жертв корупційних злочинів, у них передбачається наявність потерпілого – фізичної особи, хоча, розглядаючи жертву в широкому сенсі слова, слід розуміти, що від корупційної злочинності страждають і соціальні групи, і суспільство, і держава [11, с. 16].

Крім жертв корупції в системі державної служби, вітчизняне кримінальне законодавство дозволяє вивчити жертв корупційних злочинів, учинених особами, які виконують управлінські функції в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Корупція в нашій країні охопила багато сфер влади й управління. Крім того, вона руйнує моральні підвалини громадянського суспільства. У цьому полягає віктимогенність корупції, оскільки масштаби її значущі серед осіб, які вчиняють підкуп.

Доволі високою, порівняно з іншими видами злочинності, є латентність корупції. І це зрозуміло з віктимологічних позицій: жертва не зацікавлена у викритті корупційного злочину – угоди. Адже всі сторони отримують вигоду, а самі злочини вчиняються таємно [12, с. 154].

Жертвами корупційної злочинності стають громадяни, представники ділових кіл, які звертаються до урядових та парламентських кіл, правоохоронних органів, а також структур і відомств, пов'язаних з розглядом і вирішенням питань приватизації, фінансування, кредитування, здійснення банківських операцій, створення і реєстрації комерційних організацій, ліцензування та квотування зовнішньоекономічної діяльності, розподілу фондів, проведення земельної реформи.

Відзначимо й таку віктимологічну тенденцію: бажання населення давати хабарі сьогодні зменшується, незважаючи на їх зростаючий попит у бюрократичному апараті.

Так, віктимологічні дослідження показують, що місць, куди несуть хабарі представники ділових кіл, стало значно менше. Однак все ж залишається одна проблема – суми хабарів надмірно зросли через монополізацію ринку хабарів [13, с. 34–35].

Сутність віктимологічної безпеки жертв корупції полягає у захищеності потенційних жертв корупційної злочинності від первинного і (або) повторного корупційного впливу.

У зарубіжних країнах рівень забезпеченості державних службовців дозволяє успішно здійснювати свої обов'язки, будувати фінансові плани на майбутнє, хоча і не є високим. У такій віктимологічній ситуації чиновник застережений державним забезпеченням від потенційної можливості брати хабар та не наражати на ризик власну кар'єру. Відповідно, і громадяни, які звертаються до такого чиновника, свідомо захищені від впливу віктимогенних чинників корупції.

Коли в нашій країні вдасться знайти таке рішення і зробити чиновника самодостатньою фігурою, це забезпечить віктимологічну безпеку населення від корупційної злочинності [14, с. 59].

Усе вищевикладене дає підставу вважати, що віктимологічна реабілітація жертв корупції – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених державних заходів, спрямованих на відновлення порушених прав жертв корупційної злочинності, а також на компенсацію заподіяної шкоди і відновлення їх ділової репутації.

Висновки. Ефективна боротьба проти корупції в незалежній Україні потребує належного законодавчого забезпечення, формування дієвої системи державних органів, забезпечення належного координування, формування та реалізації антикорупційної політики, превентивних заходів запобігання корупції. Розбудова такої інституційної системи повинна відповідати міжнародним стандартам і передовій світовій практиці.

Україна приєдналася до міжнародного антикорупційного руху, ратифікувавши низку міжнародно-правових документів і розробивши на їхній основі національне антикорупційне законодавство. Громадянське суспільство визнало антикорупційну реформу найбільш нагальною в нашій державі. Водночас реалії сьогодення спонукають наукову спільноту до перегляду звичних соціальних ідеалів і векторів здійснення соціального вибору особистості. Зазначене зумовлює необхідність інституалізації феномена корупції в системі суспільної свідомості, індивідуальній свідомості кожного громадянина та, насамперед, у просторі наукового аналізу цього феномена. Ступінь вивченості феномена корупції нині явно недостатній для того, щоб сформувалася окрема наукова галузь – корупціологія, яка окреслила б комплексний підхід до досліджуваного явища. Водночас системне обґрунтування концепції запобігання феномену “корупція” становить широке поле для досліджень у межах багатьох наукових дисциплін і має, безумовно, яскраво виражений кримінологічний вимір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шевченко О. В. Проблемні аспекти боротьби з корупцією в правоохоронних органах України. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 2 (6). С. 126–134.
2. Багрий-Шахматов Л. В. Соотношение коррупции, рэкета и организованной преступности. Юридична освіта і правова держава. 1997. С. 196–200.
3. Гадойбоев С. А. Поняття і причини корупції серед особового складу органів внутрішніх справ України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2012. № 5. С. 36–40.
4. Менделеев Д. Корупция для служебного пользования. Зеркало недели. 2016. № 16 (262). С. 13.
5. Денисова А. В. Проблемы коррупции в органах судебной власти Украины. Экономика. Финансы. Право. 2006. № 5. С. 17–19.
6. Грабовский Б. Разлагать и подкупать. Коррупция по горизонтали и вертикали. Человек и закон. 2003. № 11. С. 18–20.
7. Корупція в Україні. Експрес аналіз за результатами опитування Економічна правда. 2019. URL: <http://www.epravda.com.ua>.
8. Как Индия борется с коррупцией. Аргументы и Факты в Украине. 2016. № 43. URL: <http://www.aif.ua/gazeta>.
9. Джу́жа А. О. Основні напрями удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 304 с.
10. Джу́жа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: монографія. Київ : НАВС, 2015. 332 с.
11. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. СПб. : Питер, 2002. 304 с.
12. Частная криминология / отв. ред. Д. А. Шестаков. СПб. : Изд-во Р. Асланова “Юрид. центр Пресс”, 2007. 358 с.
13. Полубинский

В. И. Криминальная виктимология и проблемы предварительного следствия. Волгоград, 1980. С. 34–35. 14. Яни П. В борьбе с коррупцией эффективны только репрессии. Юстиция. 2001. № 7. С. 59. 15. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання : навч. посіб. / за ред. проф. О. М. Джузи та доц. Е. В. Расюка. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.

REFERENCES

1. Shevchenko O. V. Problemni aspekty borotby z koruptsiieiu v pravookhoronnykh orhanakh Ukrainy. [Problematic aspects of the fight against corruption in law enforcement agencies of Ukraine.] *Visnyk Vyshchoi rady yustytzii*. 2011. № 2 (6). P. 126–134.
2. Bahryi-Shakhmatov L. V. Sootnoshenye koruptsyy, raketu y orhanyzovannoi prestupnosti. [The ratio of corruption, racketeering and organized crime.] *Yurydychna osvita i pravova derzhava*. 1997. P. 196–200.
3. Hadoiboev S. A. Poniattia i prychny koruptsii sered osobovoho skladu orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy. [The concept and causes of corruption among the personnel of the internal affairs of Ukraine] *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2012. № 5. P. 36–40.
4. Mendeleev D. Koruptsiya dlia sluzhebnoho polzovanyia [Corruption for official use]. *Zerkalo nedely*. 2016. № 16 (262). P. 13.
5. Denysova A. V. Problemy koruptsyy v orhanakh sudebnoi vlasty Ukrainy. [Problems of corruption in the judiciary of Ukraine.] *Экономика. Финансы. Право*. 2006. № 5. P. 17–19.
6. Hrabovskyi B. Razlahat y podkupat. Koruptsiya po horizontaly y vertykaly. [Decompose and bribe. Corruption horizontally and vertically.] *Chelovek y zakon*. 2003. № 11. P. 18–20.
7. Koruptsiia v Ukraini. [Corruption in Ukraine] *Ekspres analiz za rezultatamy opytuvannia Ekonomichna pravda*. 2019. URL: <http://www.epravda.com.ua>.
8. Kak Yndia boretsia s koruptsyyeiu. [How India fights corruption] *Архивы и Факты в Украине*. 2016. № 43. URL: <http://www.aif.ua/gazeta>.
9. Dzhuzha A. O. Osnovni napriamy udoskonalennia viktymolohichnoho zapobihannia pravoporushenniam v Ukraini [The main directions of improvement of victimological prevention of offenses in Ukraine]: monohrafiia. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2016. 304 p.
10. Dzhuzha O. M. Zapobihannia zlochynam: kryminoloho-viktymolohichna paradyhma [Prevention of crimes: criminological and victimological paradigm]: monohrafiia. Kyiv : NAVS, 2015. 332 p.
11. Ryvman D. V. Krymynalnaia vyktymolohyia [Criminal victimology]. SPb. : Pyter, 2002. 304 p.
12. Chastnaia krymynolohyia [Private criminology] / otv. red. D. A. Shestakov. SPb. : Yzd-vo R. Aslanova “Iuryd. tsentr Press”, 2007. 358 p.
13. Polubynskiy V. Y. Krymynalnaia vyktymolohyia y problemy predvartelnoho sledstvyia [Criminal victimology and problems of preliminary investigation]. Volhohrad, 1980. P. 34–35.
14. Iany P. V borbe s koruptsyyeiu effektivny tolko repressyy [Only repression is effective in the fight against corruption]. *Yustytzia*. 2001. № 7. P. 59.
15. Koruptsiina zlochynnist v Ukraini [Corruption crime in Ukraine]: suchasnyi stan, determinanty ta zapobihannia : navch. posib. / za red. prof. O. M. Dzhuzhy ta dots. E. V. Rasiuka. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2018. 340 p.

Дата надходження: 26.03.2020 р.

Valentin Kovalenko

Doctor of Law, Professor,
Corresponding Member of

the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

VICTIMOLOGICAL MEASURES TO PREVENT CORRUPTION CRIMES IN UKRAINE

The article provides a comprehensive analysis of corruption crime, identifies features of its prevention. Corruption crime is considered as an object of criminological characteristics and its victimological features are analyzed. The peculiarities of the activity of specialized subjects of corruption crime prevention are determined. Scientific and theoretical conclusions and practical proposals aimed at improving the victimological prevention of corruption crime are substantiated.

Key words: victim; victim; victimology; victimhood; victimization; the mechanism of committing a crime; corruption; victimological crime prevention.